
Petar Ćurčić

Agarno zadrugarstvo na teritoriji novosadskog sreza između dva svetska rata

---

Istraživan je rad agrarnih zajednica koje su funkcionisale u okviru Saveza agrarnih zajednica (SAZ) na teritoriji sreza novosadskog u periodu od 1921. do 1941. godine. Istraživanje je sprovedeno analizom arhivske građe, periodike nastale u međuratnom periodu, kao i radova savremenika. Cilj je bio da se sagledaju faktori koji su uticali na osnivanje i funkcionisanje zajednica, brojnost članova, pomoć članovima, kao i početak procesa osnivanja specijalizovanih agrarnih zadruga. Podaci koji su se odnose na knjigovodstvene poslove ukazuju na prilično neuredno delovanje na tom polju, pogotovo u prvom periodu, ali je primetno poboljšanje od kraja 20-ih godina. Evidentno je smanjenje broja članova tokom 30-ih godina što je, verovatno, najvećim delom posledica promene u agrarnoj politici. Na broj agrarnih zajednica najviše je uticao obim kolonizacije, kao i broj meštana koji su bili njihovi članovi.

Uvod

Preraspodela zemlje i preuređenje zemljišnih odnosa su pojave prisutne u različitim vremen- skim i prostornim kontekstima, od pokušaja donošenja agrarnih zakona u Rimskoj republici za vreme braće Grah, do agrarnih reformi u drža- vama širom sveta tokom XIX i XX, pa i XXI veka (restitucija). Agrarne reforme tokom XIX i XX veka predstavljaju velike promene u pri- vrednom, posedovnom i demografskom smislu. Takođe, one predstavljaju veliki organizacioni

poduhvat, a kako ističe Henri Mendras u svojoj studiji *Seljačka društva*, države pokušavaju da organizuju razne zadrugne oblike kako bi se pomoglo učesnicima reforme (Mendras 1986: 180). Ovakve kooperative organizovane su i u Kralje- vini SHS/Jugoslaviji, tokom izvođenja agrarne reforme.

Kraljevina SHS/Jugoslavija je bila pretežno agrarna zemlja, oko 3/4 ukupnog stanovništva su bili seljaci (Petranović 1981: 150-165). Jedan od najdužih i najznačajnijih društveno-političkih procesa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji je bio proces agrarne reforme koji je obuhvatao ukidanje ostataka feudalnih odnosa, eksproprijaciju velikih poseda, preraspodelu zemlje i kolonizaciju (Le- kić 2002: 96-106; Erić 1958: 139-172).

Nakon utvrđivanja poseda koji je potpadao pod udar agrarne reforme, država je definisala šta će biti objekt, a šta subjekt u ovom procesu. Pod objektom su smatrani veliki posedi i država je definisala maksimum preko kojeg je vršena eks- proprijacija zemljišta (taj maksimum se menjao u toku vremena i nije na svim teritorijama bio isti). Pravljen je i razlika između poseda za koje će biti nadoknađena eksproprijacija i poseda koji će biti nacionalizovani bez bilo kakve vrste odštete, što je zavisilo od porekla poseda: feudalne posede trebalo je oduzimati bez plaćanja odštete, a za kapitalističke je odšteta bila predviđena, što je izazivalo prilične rasprave o karakteru velikog poseda, naročito u Bosni i Hercegovini (Živkov 1976: 36-41; Gaćeša 1968: 52-66; Erić 1958: 235-276; Lekić 2002: 150-189). Pod subjektom smatrani su oni za koje je bilo predviđeno da dobiju zemlju, takozvani agrarni interesenti. U ovu široku grupu bili su uključeni i učesnici ra- tova i ustanaka koji su vođeni od 1875. godine do Prvog svetskog rata, kolonisti iz svih krajeva no- voformirane države, bezemljaši, ljudi sa malo zemljišnog poseda i optanti – pripadnici jugo-

---

Petar Ćurčić (1996), Novi Sad, Tekelijina 28, učenik 3. razreda Gimnazije „Jovan Jovanović Zmaj” u Novom Sadu

MENTOR: Srđan Milošević, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

slovenskih naroda doseljeni iz susednih država (Erić 1958: 235-245). Zemlju su mogli da dobiju oni koji nisu uopšte imali zemlje, ali i oni koji su imali nedovoljno zemlje da prehrane svoje porodice. Agrarni interesenti su isprva dobijali zemlju u jednogodišnji zakup, ali se ubrzo prešlo na četvorogodišnji zakup. Fakultativni otkup zemljišta kojim se sticalo pravo svojine na zemlju dobijenu reformom, a za koju je bilo predviđeno da je agrarni interesenti plate, uveden je 1925. godine. Proces likvidacije agrarne reforme započeo je 1931. godine, donošenjem Zakona o likvidaciji kojim su definisani postupci i rokovi za konačni upis vlasništva agrarnih interesenata nad zemljom (Erić 1958: 427-457; Lekić 2002: 256-277; Gaćeša 1968: 139-142).

Pored preraspodele zemlje i socijalnog karaktera reforme, cilj je bio da se izvrši i kolonizacija dobrovoljaca, vojnika, autokolonista i drugih agrarnih interesenata, kako bi se, pored poseodne strukture, promenila i nacionalna struktura nekih regija, pre svega Južne Srbije (Kosovo i Makedonija) i Vojvodine (Erić 1958: 389-400; Lekić 2002: 198-201). Kolonizacija je podrazumevala velike migracije stanovništva, a najčešći migracioni tokovi bili su ka tzv. „Južnim krajevima” (teritorije Makedonije, Kosova i Metohije) i „Severnim krajevima” (teritorije Banata, Bačke, Srema i Baranje i manjim delom Slavonije) (Živkov 1976: 62-80). Kolonizacija je donela velike obaveze državi, a agrarni interesenti često su se obraćali za pomoć, kako bi im se rešili nagomilani problemi (Erić 1958: 413-427).

Agrarni interesenti počeli su najpre da ulaze u već postojeće zadružne oblike (prvenstveno u zemljoradničke zadruge). Njihov socijalni položaj, potrebe i motivi ulaska u zadruge bili su različiti u odnosu na druge članove postojećih zadružnih organizacija, te su agrarni interesenti bili prinuđeni da osnivaju posebne kooperative kojima bi mogli da zadovolje svoje potrebe. U organizovanje ovih oblika uključila se i država, a taj oblik zadugarstva nazvan je *agrarnim zajednicama* (Malović 2008: 213-219; Erić 1958: 413-427).

Iako je sistem agrarnog zadugarstva postojao i u Kraljevini Ugarskoj tokom XIX veka (Malović 2008: 213-214), odlučeno je da se sistem agrarnih zadruga iskoristi i u novom društvenom kontekstu i da se izade u susret agrarnim interesentima. Država je počela da reguliše po-

seban zakonski okvir za takav oblik zadružnih organizacija.

Prvo pominjanje organizacija za pomoć agrarnim interesentima, odnosno budućih agrarnih zajednica, bilo je u Uredbi o naseljavanju Južnih krajeva iz 1920. godine. Predviđeno je da će se za različite potrebe naseljenika osnovati posebna udruženja koja će im pomagati (Lekić 2002: 291). Nakon toga, 20. maja 1922. godine, donet je *Zakon o osnivanju agrarnih zajednica* (kao zadruga). Ovim zakonom agrarne zajednice su definisane kao ekonomska udruženja Agrarne reforme, naseljenih dobrovoljaca, zemljoradnika. Za njih su važili isti zakoni kao i za već postojeće zemljoradničke i zanatske zadruge, a članstvo u njima bilo je obavezno za sve agrarne interesente, posebno u Južnim krajevima (Lekić 2002: 428-429). Prema zakonu, agrarnu zajednicu je moglo osnovati barem 10 dobrovoljaca i drugih interesenata agrarne reforme. U jednu zajednicu je moglo da stupi maksimalno 200 članova. Ako bi broj premašio 200 članova, sugerisano je da se osnuje još jedna nova zajednica. Usled nemogućnosti da komunicira sa svakom zajednicom ponaosob, država je osnivala njihove područne saveze (Malović 2008: 212-218). Ovi savezi su imali dužnost da predstavljaju vezu između države i agrarnih zajednica, a država je preko ovlašćenih saveza slala neophodnu pomoć agrarnim zajednicama (Malović 2008: 218). Pored toga, savezi su preko sopstvenih sredstava pomagali agrarnim zajednicama. Tokom perioda Reforme postojali su: Savez agrarnih zajednica za Banat, Bačku i Srem (sa sedištem u Novom Sadu), Savez agrarnih zajednica za Slavoniju i Baranju (sa sedištem u Osijeku), Savez agrarnih zajednica za Južne krajeve (sa sedištem u Skoplju), Savez agrarnih zajednica za Zagrebačku oblast i Međimurje i dva saveza agrarnih zajednica sa sedištim u Mariboru i Ljubljani.

Specifičnost ovog vida zadugarstva bila je u tome što su interesenti agrarne reforme bili dužni da pristupe u ove organizacije. Predviđeno je da zajednice poseduju sve elemente tadašnjeg modernog kapitalističkog zadugarstva (organe zadruga: skupštinu, upravni odbor, nadzorni odbor, reviziju, da vrše kreditnu funkciju, da primaju štednju od članova, da imaju zajedničke poslove i da plasiraju proizvode na tržište). Obaveznost članstva će biti jedna od glavnih zamerki rival-

skih zadružnih organizacija na početku rada Saveza. Rivalske zadružne organizacije i njeni istaknuti članovi smatrali su da je obaveznim članstvom prekršen jedan od osnovnih zadružnih principa – princip dobrovoljnosti ulaska u zajednicu/zadrugu (Škorić 1925: 5-15).

U periodu između dva svetska rata na području tadašnjeg novosadskog sreza postojalo je više od stotinu zadruga (računajući sve oblike zadrugarstva) koje su bile članice 5 zadružnih saveza. Najbrojniji savez je bio Savez srpskih zemljoradničkih zadruga (SZZ). On je bio najstariji, osnovan je krajem XIX veka. Znatno broj članica SZZ postojao je pre Prvog svetskog rata. Nakon rata, SZZ je omogućio pristup drugim zadružnim organizacijama, što je takođe dovelo do povećanja broja njihovih članova.

Savez agrarnih zajednica (SAZ) bio je znatno mlađi u odnosu na SZZ, ali drugi po brojnosti u srezu. U okviru 39 zadruga članica SAZ ulazile su, pored agrarnih zajednica, i specijalizovani zadružni oblici koje su osnivali članovi agrarnih zajednica. Savez stočarskih odgajivačkih zadruga (SSOZ) je takođe bio brojan na teritoriji sreza, iako je osnovan 30-ih godina XX veka (Šajinović 1955: 79-130). Pored ovih, postojala su i dva nacionalna zadružna saveza – Savez čehoslovačkih zemljoradničkih zadruga (SČZZ) i Savez nemačkih kreditnih i privrednih zadruga (SNKPZ). Broj zadružnih organizacija po savezima dat je u tabeli 1.

Tabela 1. Broj zadruga po zadružnim savezima čija su sedišta bila na teritoriji novosadskog sreza između dva svetska rata

SSOZ	SAZ	SZZ	SČZZ	SNKPZ
16	39	72	3	29

U periodu Kraljevine SHS/Jugoslavije novosadski srez činila su sledeća mesta: Novi Sad, Temerin, Čenej, Sirig, Kisač, Gložan, Stepanovićevo, Malo Irmovo (1938. godine naziv je promenjen u Tankosićevo, a danas je deo Kisača), Bački Petrovac, Pašičevo (danas Zmajevo), Stare Šove i Nove Šove (danas čine mesto koje se zove Ravno selo), Bački Jarak, Novi Futog i Stari Futog (danas je to celina Futog), Veternik, Begeč, Despot Sveti Ivan (danas Despotovo), Kulpin i Rumenska (AV, F-115, kut. 62).

U odnosu na znatno potpunija istraživanja agrarnih zajednica u Banatu i Sremu u kontekstu Prve agrarne reforme (1919-1941), zajednice u Bačkoj (pa samim tim i u novosadskom srezu) su, iz nepoznatog razloga, daleko manje istraživane. U ovom radu analizira se rad agrarnih zajednica u novosadskom srezu (kao jednom delu Bačke) u različitim segmentima njihovog rada, a jedan od ciljeva jeste i poređenje njihovog rada sa sa funkcionisanjem takvih zajednica u Sremu i Banatu, kako bi se uočile specifičnosti i zajedničke karakteristike. U nekim istraživanjima (Gaćeša 1968: 294-364; Gaćeša 1975: 224-302; Erić 1958: 417-418) istaknut je značaj administrativnog funkcionisanja agrarnih zajednica (misli se pre svega na neke sistemske nedostatke i pogreške u njihovom administrativnom delovanju), te će taj segment biti posebno obrađen. S obzirom da je članstvo u agrarnim zajednicama do 1938. godine bilo za agrarne interesente obavezno, analizirana je i brojnost članstva tokom perioda obaveznosti članstava i nakon njegovog ukidanja. Pošto primarna uloga ovih zajednica nije bila ni tržišna ni ekonomska, nego je u periodu intenzivne kolonizacije Vojvodine delila pomoć države, kako mesnim agrarnim interesentima, tako i kolonistima, razmatran je udeo te pomoći, zavisno od toga o kojoj su grupi interesenata radi. Takođe, analiziran je proces osnivanja agrarnih zajednica i faktori koji su uticali na dinamiku njihovog osnivanja.

S obzirom na prethodno navedeno, u ovom istraživanju pažnja je posvećena istoriji jednog specifičnog oblika zadružnih organizacija. Fokus je stavljen na osnivanje agrarnih zajednica, pomoć agrarnim interesentima, izgradnja kuća, rezultate rada zajednica na kolonijama, otpis dugova agrarnim interesentima i zajednicama, knjigovodstveni rad zadruga, brojnost članstva i na osnivanje specijalizovanih zadruga.

Metodološki okvir

Za istraživanje je korišćena neobjavljena arhivska građa iz fonda 115 – Savez agrarnih zajednica za Banat, Bačku i Srem Arhiva Vojvodine. Uglavnom je građa fonda služila da bi se rekonstruisao rad agrarnih zajednica i rezultata koje su one postigle. Fond 115 se sastoji od građe ne samo Saveza agrarnih zajednica kao zasebnog

subjekta, već se u njemu nalaze i izvori lokalnih zajednica širom Bačke i Srema, a Banat je izostavljen pošto postoji zaseban fond 115 Savez agrarnih kreditnih zadruga S.O.J (sa ograničenim jemstvom, prim. aut.). Pored arhivske građe korišćeni su i radovi savremenika, a pod ovim pojmom se podrazumevaju beleške o radu agrarnih zajednica (koje nisu bile ni publikacije Saveza, ni zajednica na lokalnu), kao i razni članci koji su izlazili u različitim periodičnim publikacijama i odnosili su se na problemime u radu agrarnih zajednica i sprovođenju agrarne reforme i kolonizacije. U Biblioteci Matice srpske najviše se nalaze ovakvi radovi. Analizirano je pisanje dnevne, sedmične i mesečne lokalne štampe, zadrugarske, strukovne poljoprivredne i publikacije ministarstva poljoprivrede o agrarnom zadrugarstvu u periodu od 1921. do 1941. godine.

Takođe su korišćena istoriografska istraživanja agrarne reforme, kolonizacije i agrarnog zadrugarstva: *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj i Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu* (radovi Nikole Gaćeše), monografija Milivoja Erića *Agrarna reforma u Jugoslaviji (1918-1941)*, knjiga Bogdana Lekića *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918-1941*, disertacija Milana Micića *Razvitak novih naselja u Banatu (1920-1941)*, i posebno članak *Savez agrarnih zajednica – zadruga u Vojvodini između dva svetska rata* Gojka Malovića.

Radi lakšeg predstavljanja podataka i rezultata rada, u određenom segmentu pokušalo se kvantifikacijom kvalitativnih podataka. Ovo se odnosi na podatke o prosečnoj oceni knjigovodstvenog rada zajednica. Ocene njihovog knjigovodstvenog rada su kvantifikovane na sledeći način: ocena 3 označava ocenu rada *odlično*, bez greške, ocena 2 označava *vođeno sa manjim greškama* i ocena 1 označava *vođeno neuredno*.

Rezultati

Osnivanje agrarnih zajednica

Prve agrarne zajednice osnovane nekoliko godina ranije od područnih saveza, a one su se delile na meštanske, kolonističke i mešovite (sve u zavisnosti od strukture članova) (AV, F-115, kut. 62). Prvi područni savezi se osnivaju tek

nekoliko godina kasnije. Tako je SAZ za Banat, Bačku i Srem formiran je 1923. godine, ali je 1924. godine počeo proces izdvajanja SAZ za Banat. Sedište SAZ za Bačku i Srem je bilo u Novom Sadu, a obuhvatao je teritoriju 22 sreza Srema i Bačke.

Početni period osnivanja agrarnih zajednica u Novosadskom srezu (1921-1924) prati osnivanje mahom meštanskih agrarnih zajednica, sa izuzetkom u Stepanovićevu, Alpar majuru i Temerinu (koje su bile kolonističke). Drugi deo procesa osnivanja agrarnih zajednica (1924-1929) karakteriše značajno povećanje broja kolonističkih agrarnih zajednica, što je posledica znatno veće i sistematičnije kolonizacije u odnosu na početni period. Poslednji deo procesa osnivanja agrarnih zajednica (1929-1931) odlikuje podjednako osnivanje kolonističkih i meštanskih zajednica. Pored toga, ovaj završni period ustalo je broj zajednica na teritoriji sreza, jer se završio proces spajanja i razdvajanja nekih zajednica.

Pored toga, na njihov broj uticalo je prebacivanje nekih kolonističkih agrarnih zajednica iz jedne kolonije u drugu. Tako je druga agrarna zajednica iz kolonije Sirig prvobitno bila osnovana u Bođanima 1925. godine. Ovo premeštanje uslovljeno je velikim poplavama koje su zadesile zapadnu Bačku sredinom 20-ih godina, nakon čega su se kolonisti iselili, a većinom su se naselili u novoosnovanu koloniju Sirig.

Na broj agrarnih zajednica takođe su uticale promene koje su se dešavale prilikom spajanja ili razdvajanja postojećih zajednica. Tako su se neke kolonističke zajednice ujedinile sa drugim, pa je tako došlo i do spajanja druge agrarne zajednice Alpar majur sa prvom agrarnom zajednicom u Stepanovićevu. Ovo spajanje rezultat je saveta SAZ da se manje zajednice ujedne sa većim (AV, F-115, kut. 80, kut. 136). Pri tome, starost zajednice nije bila od značaja, pošto je druga agrarna zajednica u Alpar majuru bila starija od prve agrarne zajednice iz Stepanovića. Pored toga, na ovo spajanje je uticalo i osnivanje nove kolonije Stepanovićevo kojoj su kolonisti iz kolonije Alpar majur bili daleko bliži nego Kisaču. Takođe, dolazilo je i do izdvajanja iz zajednice. Tako se iz starofutoške mešovite agrarne zajednice 1932. godine odvojila kolonistička agrarna zajednica koja je mahom bila sastavljena od optanata iz Mađarske i Rumunije. Ovakva

pojava bila je uslovljena posebnim interesima optanata koji su se razlikovali od interesa meštana, a ovo je takođe bilo uslovljeno lošim stanjem i podelama unutar prve agrarne zajednice u Starom Futogu (AV, F-115, kut. 143). Podela su bile zasnovane na političkim sukobima, tačnije sukobom frakcija stare Narodne radikalne stranke od pre zavođenja diktature kralja Aleksandra Karađorđevića (AV, F-115, kut. 143). Sa druge strane, neki planovi za ujedinjenje ostali su neostvareni. Takvi su slučajevi agrarne zajednice iz Veternika i dve zajednice iz Siriga. Veternička zajednica je trebalo da se ujedini sa zajednicom iz naselja Vojvoda Mišić (Pasuljište), ali se ti planovi nisu ostvarili (AV, F-115, kut. 92, kut. 118). Specifičnost ovog slučaja se ogleda u tome što su članovi vaterničke zajednice bili ratni invalidi, što je njihov položaj činio dodatno kompleksnijim u odnosu na druge zajednice (AV, F-115, kut. 92). Drugoj agrarnoj zajednici iz Siriga SAZ je 1931. godine u svom revizorskom izveštaju sugerisao da se ujedini sa Prvom agrarnom zajednicom, ali do tog ujedinjenja takođe nije došlo, najviše zbog toga što agrarne zajednice nisu mogle da imaju više od 200 članova (AV, F-115, kut. 128). Na broj zajednica na teritoriji sreza uticalo je i ukidanje pojedinih agrarnih zajednica. Rumenačka agrarna zajednica je prestala sa radom četiri godine nakon osnivanja zbog sukoba sa SAZ-om, a on je bio uslovljen željom rumenačke agrarne zajednice da se izvrši eksproprijacija nad 312 katastarskih jutara zemlje grofa Koteka koju su otkupili braća Grković iz sela Kamenica (Sremska). Rukovodstvo zajednice je tražilo od nadležnih vlasti da se eksproprijše zemlja i da se podeli agrarnim interesima, ali to toga nije došlo. To je dovelo do sukoba SAZ-a i rumenačke zajednice, koji se završio isključenjem zajednice iz SAZ (AV, F-115, kut. 122).

Novi zadružni oblici

Tokom 1930-ih godina broj agrarnih zajednica se ustalio, ali je u istoj deceniji počeo paralelan proces osnivanja novih zadruga koje su bile članice SAZ-a. Ovi novi zadružni oblici osnivani su od strane članova agrarnih zajednica i bili su specijalizovani u jednoj ili više oblasti rada (proizvodnja, nabavka, stočarstvo, kreditiranje itd). U odnosu na agrarne zajednice ovi oblici više

nisu bili obavezni za članove i bili su, za razliku od starih agrarnih zajednica, isključivo ekonomskog karaktera.

Konferencija agrarnih zajednica u Subotici 12. jula 1935. godine ubrzala je proces osnivanja novih zadružnih oblika. Odlukama Konferencije sugerisano je agrarnim zajednicama da bi trebalo da prošire broj poslova kojima bi se bavili (prevenstveno preuzimanje stoke i pšenice od njihovih članova i nabavku potrebnih stvari za život). Ukoliko zajednice nisu bile spremne za tu transformaciju, trebalo je da se osnuju nove zadruge koje bi bile sastavljene od zainteresovanih, postojećih članova (Dan, 13.07.1935: 3).

Na teritoriji novosadskog sreza osnovano je 13 različitih specijalizovanih zadruga čiji su osnivači bili članovi agrarnih zajednica. U Novom Sadu je 1933. godine osnovana prva ovakva zadruga. U Stepanovićevu i Novom Sadu su 1934. godine osnovane agrarna proizvođačka zadruga i nabavljačko-potrošačka zadruga. Dve godine kasnije, osnovane su novosadska drvarsko-nabavljačka zadruga i kisačka stočarska zadruga. Agrarna stočarska i proizvođačka zadruga osnovana je u Starim Šovama 1938. godine. Naredne godine, osnovane su tri zadruge: u Novom Sadu je osnovana radničko-nameštentička zadruga, u Kisaču agrarna nabavljačko-potrošačka zadruga i u Čeneju agrarna stočarska zadruga. Kreditna zadruga Srba zanatlija i Zadruga za zbrinjavanje naseljeničke omladine osnovane su u Novom Sadu 1940. godine. Poslednji osnovani novi zadružni oblici bili su agrarna stočarska zadruga iz Temerina i novosadska Vojvođanska gospodarska pripomoćna zadruga, osnovane 1941. godine. Sve one su postale članice SAZ.

Većina takvih zadruga je radila veoma malo i ne mogu se prezentovati rezultati njihovog rada, ali se mogu uočiti tendencije i nove potrebe u agrarnom zadrugarstvu tog doba, što se pre svega odnosi na proces specijalizacije poslova i prelaska na tržišni karakter zadruga koji je prekinut početkom rata u Jugoslaviji 1941. godine.

Kreditiranje članova za izgradnju kuća kao oblik pomoći članovima

Agrarne zajednice su pretežno vršile nekoliko poslova: davanje kredita za izgradnju kuća, pomoć seljacima u nabavci stoke, novih sorti voća i povrća, a jedan deo agrarnih zajednica se

bavio raznim komunalnim pitanjima, o čemu će više biti reči u nastavku rada.

Pomoć agrarnim interesentima posebno se ogledala u davanju materijalne i novčane pomoći za izgradnju kuća. Do 1928. godine većinu kredita za izgradnju kuća dobili su kolonisti, njih 199, dok je broj meštana koji su dobili kredite za istu namenu iznosio 115. Nastavak intenzivne kolonizacije, kao i rešavanje stambenog pitanja većini meštana koji su bili agrarni interesenti, dovešće do povećanja udela kredita koji su davani kolonistima, nauštrb kredita koji su išli meštanima. Podaci o broju članova agrarnih zajednica koji su dobijali kredite za izgradnju kuća mogu se videti u tabeli 2.

Obično je SAZ slao pomoć lokalnim agrarnim zajednicama. Jedini izuzetak je izgradnja kuća koje je direktno pomogla država, kao i SAZ

na već postojećoj koloniji slepih ratnih invalida u Veterniku, organizujući im davanje materijala i građevinske radove (ti podaci nisu uključeni u tabelu 2, budući da je agrarna zajednica iz Veternika imala specifičan položaj, i to nije bio samo domen SAZ-a već i države). Takođe, nisu uključeni podaci koji se tiču pomoći Crvenog Krsta u gradnji kuća, s obzirom da se do tih podataka u toku istraživanja nije moglo doći.

Država je tokom celog perioda agrarne reforme donosila zakone i druga podzakonska akta koja su bila pokušaj pomoći u rešavanju nagomilanih problema seljaštva (problemi kolonizacije, prezaduženosti seljaštva, tehničke zaostalosti, pomoć u izgradnji kuća itd.) (Živkov 1976: 98-122). Većina članova agrarnih zajednica nije posedovala zemlju u svom vlasništvu tokom većeg dela Reforme. Oni su bili zakupci dodeljenog

Tabela 2. Broj lica kojima je SAZ dao sredstva za izgradnju kuća

Zajednica	Godina											Ukupno
	1924	1925	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	
Begeč	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	30
Veternik	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-	2	5
Gložan	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Despot Sveti Ivan	-	7	-	9	-	-	2	-	-	-	-	18
Kisač	-	-	-	12	-	15	-	-	-	-	-	27
Kulpin	-	9	-	8	-	12	-	-	-	-	-	29
Malo Irmovo I	-	-	-	8	-	24	-	-	-	27	-	59
Novi Sad II	-	-	29	15	2	-	1	-	-	-	-	47
Čenej	-	-	-	11	-	-	6	-	-	-	-	17
Pašić	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	3
Stari Futog	-	3	-	-	-	-	-	-	1	-	-	4
Stare Šove	-	13	-	8	-	-	-	-	-	-	-	21
Sirig I	-	-	-	-	-	-	-	-	37	6	-	43
Stepanovićevo II	-	33	-	10	-	-	14	-	8	-	-	65
Stepanovićevo I	-	104	-	12	-	-	10	1	4	-	-	131
Temerin	24	3	4	1	-	8	8	1	5	14	-	68
Malo Irmovo II	-	-	-	-	-	11	-	-	-	-	-	11
Novi Sad I	-	-	-	-	-	-	13	-	-	-	-	13
Novi Sad III	-	-	-	-	-	-	8	-	1	-	-	9
Pasuljište	-	-	-	-	-	-	-	7	8	11	3	29
Sirig II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	-	14
Ukupno	54	177	33	97	2	70	64	9	65	72	5	648

im zemljišta na određeni period. Samim tim, većina njih nije imala pravo da uzima kredite kod komercijalnih banaka, a nisu mogli ni da ih uzimaju u novoformiranoj državnoj Privilegovanoj agrarnoj banci (Gnjatović 2011: 14). Budući da su bili ograničeni po pitanju izvora kreditiranja, jedini legalan izvor su im bile agrarne zajednice.

Dugovanja su se povećavala tokom vremena i tako je većina članova agrarnih zajednica bila obuhvaćena procesom otpisivanja dugova seljaka koji je počeo 1936. godine. Od 2166 članova zajednica na teritoriji novosadskog sreza, dugovanja su otpisana za 1110 članova, a od 21 postojeće agrarne zajednice dugovi su otpisani za njih 12 (AV, F-115, kut. 68). Prema podacima o članstvu iz 1935. godine, na teritoriji sreza njih 51%, su bili uključeni u otpis dugovanja. Postojali su problemi u otplati dugova prema agrarnim zajednicama i drugim licima. Primera radi, u koloniji Stepanovićevo zbog neplaćanja dugova je 1932. i 1934. godine isključeno 28, odnosno 13 članova zajednice (AV, F-115, kut. 135), ali zbog ekonomske krize bili su vraćeni u članstvo 1935. i 1936. godine (AV, F-115, kut. 135). Takođe, članovi zajednice iz Temerina su bili dužni više godina poveriocima, mahom lokalnim Mađarima (AV, F-115, kut. 139).

Podaci o otpisivanju dugovanja potvrđuju veliki procenat zaduženosti članova agrarnih zajednica i prate trend prezaduženosti seljaštva u celoj zemlji tog doba. Mora se imati u vidu da ovi podaci govore o pojedincima koji su na svoje ime uzeli ta sredstva. Ne govori se o broju ljudi koji su indirektno zavisili od pomoći SAZ-a, a to su najčešće porodice članova zajednica. Broj ljudi

koji su na takav način zavisili od pomoći SAZ-a i koji su osećali posledicu prezaduženosti bio znatno veći, ali se on ne može jasno utvrditi.

Pitanje kolonizacije

Posebno važna pitanja u radu agrarnih zajednica ticala su se kolonizacije, organizacije kolonista i načina pomoći kolonistima. O njima se raspravljalo na gotovo svakoj godišnjoj skupštini SAZ-a 30-ih godina (Jugoslovenski dnevnik, 23. mart 1930, 3. mart 1933, 4; Dan, 28.6.1936: 5, 7.7.1938: 3; 2.7.1939: 2). Mnoge kolonije u srezu su dobijale imena vezana za učesnike, značajna mesta i poprišta bitaka u Prvom svetskom ratu: Stepanovićevo, Tankosićevo, Veternik i Naselje vojvode Mišića. To je bio deo nacionalnog projekta i u tom kontekstu, država se interesovala za stanje na kolonijama, a pomoć kolonistima bila je izuzetno značajna i agrarnim zajednicama, koje su obaveštavale administraciju Dunavske banovine o stanju na kolonijama. Ti su izveštaji obuhvatali pitanja koja su bila u vezi sa postojanjem prosvetnih objekata na kolonijama, brojem dece koja su bila sposobna da idu u školu, brojem učitelja na kolonijama, brojem kupatila, brojem zadružnih domova, brojem verskih objekata, brojem uređenih ulica (pod uređenim ulicama su se podrazumevale asfaltirane ulice sa uređenim odvodnim kanalima), brojem opštinskih i upravnih zgrada, brojem bunara, brojem ambulanti i dolascima lekara. Rezultati ovakvih izveštaja iz 1934. i 1938. godine prikazani su u tabelama 3 i 4.

Tabela 3. Izveštaj SAZ-a banskoj upravi 1934. godine

Zajednica	Broj												
	dece	škola	učit.	odelj.	bun.	ur. ul.	kup.	amb.	lekar	opšt.	pol.	ZD	crkv.
Malo Irmovo	60	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
Temerin	109	1	2	2	1	0	0	0	dg	0	0	0	0
Sirig	300	1	4	4	2	sve	1	1	dg	0	0	0	0
Stepanovićevo	346	1	4	4	4	0	1	0	dg	0	2	0	0
Pasuljište	?	0	0	0	1	0	0	0	dg	0	0	0	0

LEGENDA: učit. – učitelji, odelj. – odeljenja, bun. – bunari, ur. ul. – uređene ulice, kup. – kupatila, amb. – ambulante, opšt. – opštine, pol. – policajci, ZD – zadružni domovi, crkv. – crkve; lekar: dg – dolazi iz grada

Tabela 4. Izveštaj SAZ-a banskoj upravi 1938. godine

	Broj		
	škole	crkve	kuće
Malo Irmovo	1	-	60
Sirig	1	-	230
Stepanovićevo	1	-	400
Temerin	1	-	158
Veternik	1	-	34
Vojvoda Mišić	-	-	74
Stari Futog II	-	-	-
Ukupno	5	-	956

Postojali su poslovi koji su bili van domena agrarnih zajednica, a koje su one ipak obavljale. Takva uloga posebno se ogleda u poslovima mahom na kolonijama, ali i nekim mestima gde su živeli mesni interesenti (bušenje bunara, uređenje grobalja, komunalni problemi). Agrarne zajednice su posedovale posebne fondove koji su bili namenjeni za rešavanje komunalnih problema (u to je pre svega spadalo uređenje grobalja i grobnih mesta). Deset zajednica je posedovalo ove fondove: sve kolonističke i dve meštanske (iz Begeča i Starih Šova). Ti podaci pokazuju koliko su agrarne zajednice imale ulogu u tim poslovima prvenstveno na kolonijama, ali i mestima gde su živeli mesni interesenti.

Knjigovodstveni poslovi agrarnih zajednica

Važan deo u funkcionisanju agrarnih zajednica bili su knjigovodstveni poslovi, odnosno vođenje onih knjiga koje su bile obuhvaćene u okviru obrasca revizorskog izveštaja. Proces revizije obuhvatao je vođenje nekoliko vrsta knjiga, segmenata knjigovodstvenog rada: zadružna knjiga, knjiga blagajne, knjiga udela članova, knjiga uloga na štednju članova, knjiga dugova članova prema zajednicama, skontro* (ukupno stanje) robe i knjiga inventara agrarne zajednice. Takođe, pored knjigovodstvenih poslova u istraživanje je uključeno i ocenjivanje vođenja i čuvanja kasa tokom perioda njihovog rada. U tabeli 5 predstavljeni su kvantifikovani rezultati ocenjivanja revizora knjigovodstvenog rada po godini vršenja revizije.

Može se primetiti da vremenom dolazi do porasta prosečne ocene celokupnog knjigovodstvenog rada zajednica. Ovo je posledica nekoliko faktora. Najvažniji je bio sistematsko organizovanje tečajeva za delovođe agrarnih zajednica. Ti tečajevi su bili organizovani u nekoliko navrata početkom 1930-ih godina. Tečajevi su nastali kao posledica sve većeg broja loše ocenjenog knjigovodstva. Najviše delovođa iz novosadskog sreza je učestvovalo na tečaju koji je održan 1930. godine, kada ga je pohađalo pet delovođa (AV, F-115, kut. 64). Pored organizovane po-

Tabela 5. Prosečne ocene knjigovodstvenog rada

Segment	Godina																Prosek po segmentu
	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	
Kasa	2.6	3.0	2.5	2.3	2.8	3.0	2.9	2.9	2.7	3.0	2.7	3.0	3.0	3.0	2.8	2.7	2.79
Zadružna	1.3	1.8	2.0	1.5	2.2	2.5	2.3	2.7	2.7	2.5	2.7	2.6	2.9	2.9	3.0	2.7	2.38
Blagajnica	1.1	1.0	1.8	2.0	1.8	2.2	2.4	2.5	2.6	2.6	2.4	2.5	2.5	2.9	2.9	2.3	2.22
Udelnica	0.6	1.8	2.0	1.4	2.0	2.3	2.5	2.6	2.8	2.6	2.9	2.9	2.8	3.0	2.9	2.7	2.34
Uložnica	0.8	0.5	0.7	0.0	1.0	1.2	1.5	2.0	1.5	1.5	2.0	2.3	1.8	1.8	3.0	2.2	1.49
Dužnika	1.2	0.9	2.0	0.7	1.7	1.8	2.4	2.9	2.4	2.6	3.0	2.8	2.7	3.0	2.6	2.2	2.18
Skontro robe	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.2	0.4	0.2	0.2	0.5	0.2	0.5	0.2	0.5	0.8	0.5	0.25
Inventara	0.3	0.0	0.0	0.0	1.0	0.9	1.0	1.3	1.7	2.5	2.8	2.8	2.2	2.5	2.4	2.5	1.49
Prosek po godini	0.9	1.1	1.4	1.0	1.6	1.8	1.9	2.1	2.1	2.2	2.3	2.4	2.3	2.4	2.5	2.2	1.89

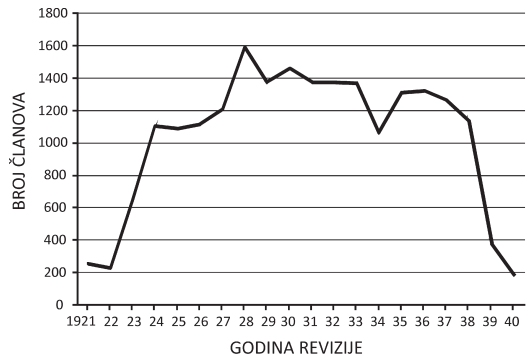
moći delovođama u knjigovodstvenom radu, zajednice su se većinom pridržavale predviđenih uputstava koja su davali revizori. Niska ocena u početnom periodu rada je bila, između ostalog, uslovljena neurednošću delovođa. U određenim segmentima knjigovodstva (vođenje knjige uloga na štednju, skontra robe i inventara), niska ocena je bila uslovljena nepostojanjem takvih poslova kod većine agrarnih zajednica. One većinom nisu imale proizvodni karakter, već su sprovodile pomoć SAZ-a i države ka agrarnim interesentima.

Postepeno opadanje ocene u pojedinim segmentima knjigovodstvenog rada tokom poslednjih godina revizije (kraj 1930-ih i početak 40-ih godina) uslovljeno je promenom rukovodećeg kadra i njihovim postepenim prilagođavanjem na rad u novim poslovima.

Članstvo u agrarnim zajednicama

Tokom perioda Prve agrarne reforme (1919-1941) agrarni interesenti su bili dužni da budu članovi agrarnih zajednica. Prilikom istraživanja uočeni su nedostaci podataka o kretanju članstva za prvih nekoliko godina od osnivanja prvih agrarnih zajednica na teritoriji sreza. Može se pretpostaviti da je za period osnivanja prvih agrarnih zajednica odlučujući uzrok nepotpunosti podataka faktor neurednosti (što se može pretpostaviti na osnovu slabe ocene vođenja knjige zadruga (takozvane knjige zadrugarke) i knjige udela članova tokom prvih godina revizije. Za period od sredine 1920-ih godina do kraja 1930-ih godina može se govoriti o podacima koji su samo približni stvarnom broju članova, dok podaci za zajednice u Bačkom Petrovcu i Futogu nedostaju. Kretanje brojnosti članstva agrarnih zajednica novosadskog sreza dato je na slici 1.

Premda se radi o približnim podacima, brojnost članova (na osnovu dostupnih podataka) može se dovesti u vezu sa nekoliko velikih procesa. Iako se na osnovu slike 1 može uočiti konstantno povećanje broja članova do kraja 20-tih, treba imati u vidu da je ono uslovljeno i time što su neke masovnije zajednice, osnovane početkom 1920-ih, tek kasnije počele urednije da vode knjigovodstvene poslove. Međutim, u nekim zajednicama postojao je i pad broja članova. Uočljiva je vremenska podudarnost uvođenja fakultativnog otkupa zemlje sa povećanim izla-

Slika 1. Kretanje broja članova agrarnih zajednica

Figure 1. Agrarian communities' members

skom članova iz agrarnih zajednica. Međutim, ne može se sa sigurnošću tvrditi da su oni povezani, pošto su podaci o fakultativnom otkupu zemljišta nedostupni, budući da su fondovi Arhiva Vojvodine koji bi trebalo da sadrže te podatke zatvoreni zbog sređivanja na duži vremenski period. Na brojnost članstva u meštanskim agrarnim zajednicama uticalo je i odstranjivanje članova koji nisu bili u kategoriji agrarnih interesenata. O problemu učlanjivanja u agrarne zajednice ljudi koji nisu bili u kategoriji agrarnih interesenata nije se mnogo pisalo, a upravo ti problemi odlikavaju dezorijentisanost zadrugara početkom 1920-ih godina. Nakon otpisivanja dugova sredinom 1930-ih, jedan deo članstva verovatno više nije imao interes da ostane u zadrugama, te je (prema dostupnim podacima) došlo do smanjenja broja članova. Poslednji i najznačajniji faktor koji je uticao na smanjenje broja članova mogao je biti Zakon o privrednim zadrugama koji je promenio karakter agrarnih zajednica, uveo veće slobode i ukinuo obaveznost članstva. To bi moglo da utiče na opadanje broja članova u zajednicama krajem 1930-ih godina. Na brojnost članova u manjoj meri je uticalo i iseljavanje iz mesta i smrt.

Epilog rada agrarnih zajednica

Bitna promena u istoriji zadrugarstva u Krajevini Jugoslaviji dogodila se 1938. godine, kada je usvojen novi Zakon o zadrugama. On je trebalo da unificira zadružni sistem u zemlji. Ovo

je uticalo i na promenu položaja koje su imale agrarne zajednice, postavši time ekonomska udruženja sa pravom slobodnog izbora ulaska i izlaska iz nje. One postaju agrarne kreditne zadruge, pri čemu se promenila suština članskog odnosa: počela je da se uvažava sloboda pristupa i izlaska iz zajednice (Malović 2008: 250-252).

Tranzicija ka agrarnom kreditnom zadrugarstvu završena je tokom 1938. i 1939. godine, a i dalje se nastavio proces osnivanja specijalizovanih zadrugnih oblika. Nakon kapitulacije Jugoslavije, teritorija novosadskog sreza je, kao i cela Bačka i Baranja, bila pripojena Kraljevini Mađarskoj. Nove vlasti su počele da primenjuju mađarske zadružne zakone, kojima su se preostale agrarne zajednice morale prilagođavati. Značajan broj kolonista se iselio tokom rata, ili je proteran u prvim mesecima okupacije. Usledilo je ukidanje svih kolonističkih agrarnih zajednica, a meštanske agrarne zajednice su ili nastavile rad, ili su ukinute. Nakon oslobođenja, njihov rad je obnovljen i potrajao je sve do 1947. godine kada je, odlukom novih vlasti od 19. januara 1947. godine, SAZ ušao u sastav Zadružnog saveza Vojvodine (Malović 2008: 251-252).

Diskusija

Nedostatak izvora koji bi bili od koristi za rekonstrukciju rezultata rada i delovanja agrarnih zajednica u određenim segmentima, jedan su od glavnih problema pri realizaciji ovog istraživanja. Podaci o kretanju broja članova, davanju kredita za izgradnju kuća na kolonijama, broju izgrađenih kuća, detaljniji prikazi stanja i uslova života na kolonijama svakao bi pružili potpuniji uvid kako na funkcionisanje Saveza, tako i na političku i ekonomsku ulogu koju je on ostvarivao.

Može se uočiti povećanje broja članova tokom druge polovine 20-ih godina, njihovo ustajanje tokom prve polovine 30-ih godina i znatan pad tokom 1937. i 1938. godine, pri čemu se mora imati u vidu na nedostatak podataka o broju članova za period od 1921. godine do 1925. godine, a za neke agrarne zajednice i krajem 30-ih godina. Povećanje broja članova tokom druge polovine 20-ih godina bilo je uslovljeno intenzivnijom kolonizacijom. Prevažodno je na pad broja članova krajem 30-ih godina uticala pro-

mena agrarne politike u segmentu ovog vida zadrugarstva. Pitanjem brojnosti članova agrarnih zajednica na teritoriji Bačke i Srema bavio se Gojko Malović, obrazlažući opadanje broja članova izlaskom iz agrarnih zajednica onih članova koji nisu imali uslova za članstvo, te su brisani iz članstva nakon procesa revizije (Malović 2008: 235). U poređenju sa stanjem brojnosti u novosadskom srezu, faktor koji ističe Gojko Malović imao je značajnog uticaja, naročito tokom prve polovine 20-ih godina, a u pojedinim zadrugama to se, sa manjim ili jačim intenzitetom, nastavljalo i početkom 30-ih.

Prezaduženost agrarnih interesenata u velikoj meri bila je prisutna i na teritoriji sreza novosadskog, a malo više od polovine (oko 51%) interesenata i agrarnih zajednica je bilo obuhvaćeno procesom otpisa dugova tokom 1936. godine. Takođe, i u istraživanju Nikole Gaćeše *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj* jedan deo je posvećen i finansijskoj likvidaciji agrarne reforme na teritoriji Bačke i otpisu dugova agrarnim zajednicama. U odnosu na prethodno navedeno istraživanje, gde su rezultati otpisa duga navedeni samo njegovi novčani iznosi, u našem istraživanju je prikazan i broj lica i broj agrarnih zajednica na jednoj manjoj teritoriji koji je bio uključen u otpisivanje dugova.

Na odnovu podataka iz tabele 3 uočava se da ni jedna kolonistička agrarna zajednica polovinom 30-ih godina nije posedovala zadrugni dom. Za meštanske i mešovite agrarne zajednice postoje samo podaci za tri zajednice, koje su posedovale zadrugne domove u svom vlasništvu. O nedostaku prostora za zajednice svedoči i istraživanje *Razvitak novih naselja u Banatu (1920-1941)* Milana Micića. U istraživanju se iznose podaci da kolonističke agrarne zajednice u Banatu nisu imale svoju imovinu i zgrade (Micić 2013: 321-333), što ukazuje na zajedničke probleme zadruga u Banatu i novosadskom srezu.

Na osnovu dostupne građe, broj članova na teritoriji sreza retko je prelazio broj od 200 članova, što je i bio maksimalno planiran broj članova. U slučaju banatskih kolonističkih agrarnih zajednica uočava se da je veliki broj njih imao broj članova koji je premašivao predviđeno ograničenje. Brojni faktori uticali su na ovo, među kojima je i stepen kolonizovanosti Banata u odnosu na druge oblasti, pa i u odnosu na novo-

sadski srez (koji je u okvirima Bačke i Srema takođe bio podvrgnut intenzivnoj kolonizaciji i osnivanju novih naselja). Ova razlika ukazuje da su se ipak, u odnosu na lokalne prilike, dolazilo i do promene planova i pravila.

Na osnovu kvantifikovanih podataka prikazanih u tabeli 5, može se videti da drugu polovinu 20-ih godina, kada je počela sistematičnija revizija administrativnog rada, karakterišu znatno niže ocene knjigovodstvenog rada u skoro svim njegovim segmentima. Nakon toga, uočljivo je poboljšanje ocene knjigovodstvenog rada. Pojavom novih delovođa u većem delu agrarnih zajednica dolazi do manjeg pada prosečne ocene u nekim segmentima knjigovodstvenog rada, što je verovatno bilo uslovljeno njihovim neiskustvom u novim poslovima. U nekim prethodnim istraživanjima (Gaćeša 1968: 294-364; Gaćeša 1975: 224-302; Erić 1958: 417-418), svi delovi istorije agrarnih zajednica koji su se odnosili i na knjigovodstvene poslove ukazivali su na činjenicu izuzetno neurednog delovanja na tom polju. Milivoj Erić napominje da, iako se o poslovanjima agrarnih zajednica nije mnogo pisalo, ipak se generalno govorilo o problemima sa neurednim knjigovodstvom. Istraživanja Nikole Gaćeše o agrarnoj reformi u Banatu i Sremu ukazuju na to da su posebno postojali takvi problemi u radu kolonističkih agrarnih zajednica.

Zaključak

U istraživanju je analiziran rad agrarnih zajednica (članica SAZ) u Novosadskom srezu sa različitim aspektima (kreditiranje, knjigovodstvo, uloga u organizaciji kolonističkih naselja, pitanja članstva i promena statusa člana), kao i različitih procesa kroz koje su one prolazile (dinamika osnivanja novih agrarnih zajednica, osnivanje novih zadrugnih oblika, prezaduženost seljaštva i otpis dugova). Proces osnivanja agrarnih zajednica trajao je više od 10 godina (1921-32). Do sredine 1920-ih godina najviše se osnivaju meštanske agrarne zajednice. Nakon toga sledi period intenzivne kolonizacije, što se poklapa sa povećanjem broja kolonističkih agrarnih zajednica, i to će trajati sve do kraja 1920-ih godina. Potom se broj novoosnovanih agrarnih zajednica smanjuje. Tridesetih godina podjednako su osnovane i meštanske i kolonističke agrarne za-

jednice. Tada se i završava proces spajanja i razdvajanja postojećih agrarnih zajednica što će dovesti do konsolidacije njihovog broja.

Uočava se da je pomoć SAZ bila većinom bila usmerena ka kolonističkim agrarnim zajednicama, već početkom 1920-ih godina. Takođe, u istom periodu bio je i značajan broj meštana koji su dobijali sredstva za pomoć u izgradnji kuća sve do druge polovine 20-ih godina, kada se pojavom intenzivnije kolonizacije odnos značajno menja u korist kolonista i on će ostati takav sve do izbijanja Drugog svetskog rata.

Značajan deo agrarnih interesenata je bio prezadužen i oni su bili uključeni u proces otpisivanja dugova. Više od polovine članstva je bilo uključeno u taj proces. Takođe, ne može se utvrditi koliko je ljudi indirektno zavisilo od pomoći agrarnih zajednica, a tu se prvenstveno misli na porodice članova.

Prosečna ocena knjigovodstvenog rada je mahom rasla tokom godina revizije. Ovaj rast je mogao biti uslovljen pridržavanjem saveta koji su revizori davali delovođama agrarnih zajednica i tečajevima kojima su obučavani. Pored toga, određeni segmenti knjigovodstvenog rada imali su nisku ocenu tokom celog perioda revizije, što je prevashodno bilo uslovljeno nepostojanjem poslova za koji su ovi segmenti vezani (štednja, proizvodni poslovi). Nepostojanje ovih poslova ukazuje na stvarnu ulogu agrarnih zajednica: njihova najznačajnija uloga je bila prenos pomoći od područnog Saveza i države do agrarnih interesenata, a ne proizvodna aktivnost.

Na osnovu dostupne građe, na brojnost članstva uticalo je više faktora. U početku visoka stopa članstva je mogla biti uslovljena obaveznošću pristupanja zajednicama. Na opadanje broja utiče ukidanje obaveznosti članstva Zakonom o zadrugama iz 1938. godine, otpis dugovanja seljacima i gubitak interesa za članstvom. Zajednička karakteristika sa ostatkom Bačke i Sremom jeste da je značajnu ulogu u smanjenju broja članova imalo i otpisivanje ljudi koji nisu imali status agrarnih interesenata.

Tokom 1930-ih godina na teritoriji Sreza osnivaju se specijalizovane zadruge čiji su osnivači agrarni interesenti, i te zadruge takođe postaju članice SAZ-a. Pošto je protekao kratak vremenski period od osnivanja ovih specijalizovanih zadruga do početka Drugog svetskog rata, ne

može se govoriti o njihovim rezultatima, ali svakako treba registrovati početak nedovršenog procesa specijalizacije agrarnog zadrugarstva.

Zahvalnost. Veliku zahvalnost autor duguje mentoru, istraživaču-saradniku Instituta za noviju istoriju Srbije, Srđanu Miloševiću koji je izdvojio vreme, trud i želju da pomogne i davao značajne smernice tokom istraživanja i pisanja rada.

Izvori

Neobjavljeni izvori

Arhiv Vojvodine (AV), Fond 115 (F-115), Savez agrarnih zajednica S.O.J.:

AV, F-115, kut. 62, zbirni podaci

AV, F-115, kut. 136, I agrarna zajednica Stepanovićevo, kut. 80, agrarna zajednica Alpar majur, protokoli-revizorski izveštaji, 1930.

AV, F-115, kut. 143, I agrarna zajednica Stari Futog, protokoli-revizorski izveštaji, 1928, 1929, 1930.

AV, F-115, kut. 143, I agrarna zajednica Stari Futog, protokoli-revizorski izveštaji, 1928, 1929, 1930, 1931.

AV, F-115, kut. 92 – agrarna zajednica Veternik, kut. 118 – agrarna zajednica Pasuljište (naselje Vojvoda Mišić), protokoli-revizorski izveštaji za 1928. i 1929.

AV, F-115, kut. 92, agrarna zajednica Veternik, osnivački materijal

AV, F-115, kut. 128, II agrarna zajednica Sirig, protokoli-revizorski izveštaji, 1931.

AV, F-115, kut. 122, agrarna zajednica Rumenka, rezolucija članova agrarna zajednice

AV, F-115, kut. 92, agrarna zajednica Veternik, protokoli-revizorski izveštaji 1928, 1929.

AV, F-115, kut. 92, agrarna zajednica Veternik, prepiska

AV, F-115, kut. 68, kreditiranje, spiskovi doborovoljaca, zemljoradnika i drugih interesenata agrarne reforme kojima će se uraditi otpis dugovanja

AV, F-115, kut. 135, I agrarna zajednica Stepanovićevo, protokoli-revizorski izveštaji, 1932, 1934.

AV, F-115, kut. 135, I agrarna zajednica Stepanovićevo, protokoli-revizorski izveštaji, 1935, 1936.

AV, F-115, kut. 139, agrarna zajednica Temerin, protokoli-revizorski izveštaji, 1931.

AV, F-115, kut. 64, odgovori na raspis, odgovor na raspis br. 2241

Objavljeni izvori

Kolonizacija i zadrugarstvo. *Jugoslovenski dnevnik*, 23. mart 1930. godine

Rad saveza agrarnih zajednica u Novom Sadu. *Jugoslovenski dnevnik*, 29. mart 1931. godine

Rad Saveza agrarnih zajednica u prošloj godini, *Jugoslovenski dnevnik*, 6. mart 1932. godine

Dosadašnji uspesi agrarnog zadrugarstva u ovoj pokrajini. *Jugoslovenski dnevnik*, 3. mart 1933. godine

Konferencija Agrarnih zajednica u Subotici. *Dan*, 13.07.1935. godine

Ko sve upropašćuje veliko delo nacionalne kolonizacije u ovim krajevima? *Dan*, 28.6. 1936. godine

Savez agrarnih zajednica za Banat, Bačku i Srem apeluje na Kraljevsku vladu da izvrši nove investicije na kolonijama: podizanjem novih kuća, zadružnih domova, asanacijom, bušenjem dubokih bunara i gradnjom novih puteva. *Dan*, 11.5. 1937. godine

Rezultati kolonizacije u Banatu. *Dan*, 17.7. 1938. godine

Šezdeset i pet kolonija u Bačkoj i Sremu imaju danas 7156 nazidanih kuća. *Dan*, 2. 7. 1939. godine

Škorić S. 1925. *Jesu li agrarne zajednice zadružne ustanove i da li one štite agrarne interesente*. Beograd: Zemunska štamparija

Literatura

Erić M. 1958. *Agrarna reforma u Jugoslaviji (1918-1941)*. Sarajevo: Veselin Masleša

Gaćeša N. 1968. *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918-1941*. Novi Sad: Matica srpska

Gaćeša N. 1975. *Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1919-1941*. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine

Gnjatović D. 2011. Prvi zadatak Privilegovane agrarne banke – refinansiranje zemljoradničkih dugova. *Bankarstvo*, 3-4: 10.

Lekić B. 2002. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918-1941*. Beograd: Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912-1918, njihovih potomaka i poštovalaca

Malović G. 2008. Savezi agrarnih zajednica - zadruga u Vojvodini između dva svetska rata. *Istraživanja*, 19: 211.

Mendras H. 1986. *Seljačka društva*. Zagreb: Globus

Micić M. 2013. *Razvitak novih naselja u Banatu (1920-1941) – doktorska disertacija*. Novi Sad: VANU

Petranović B. 1981. *Istorija Jugoslavije 1918-1978*. Beograd: Nolit

Šajinović D. 1955. Stočarske zadružne organizacije u Vojvodini i njihov uticaj na razvoj stočarstva između 2 svetska rata. *Zadružni arhiv*, 3: 79.

Živkov S. 1976. *Agrarno zakonodavstvo Jugoslavije (1918-1941) – socijalni osnovi*. Novi Sad: Budućnost

Agrarian Communities in Novi Sad County Between 1921 and 1941

Agrarian communities were part of the land reform process in the Kingdom of Serb, Croats and Slovenes/Yugoslavia during the 1920s, 1930s and at beginning of the 1940s. These cooperatives were created to help smallholders and colonists during a land reform. The aim of this research is to analyze different aspects of agrarian communities' work. Furthermore, it is limited to the small territory of Novi Sad county, which consisted of 20 populated places in total. Novi Sad county was the second county in Bačka and Srem region by the number of agrarian communities. That was the result of the smallholders' number and much more systematic colonization than any other county in Srem and Bačka, except in Vukovar county where there were the most agrarian communities per county.

Research was based on original documents from the Archives of Vojvodina, periodicals, contemporaries' works about land reform and agrarian communities and scientific studies about history of land reform, colonization and agrarian communities.

The process of founding agrarian communities lasted more than 10 years. On one hand, that was caused by a huge number of smallholders and gradual establishment of colonists' villages. On the other hand, that was caused by unification, dissolution and separation of existing agrarian communities.

During the 1930s there was a parallel process of new cooperatives' foundation and those specialized in some way (buying- selling cattle and grains, forming credit unions etc.). Development of new cooperatives could not be followed up because of the short period of their work.

Also, agrarian communities had to deliver and redistribute money, building material etc. By 1935, the Association of agrarian communities of Bačka and Srem gave 648 credits, which were of different amounts. Furthermore, members of agrarian communities were involved in the credit write-off process in 1936. For instance, around

51% of all members in Novi Sad county were part of that write-off process.

Previous research in historiography showed that agrarian communities had huge administrative's problems. Bookkeeping was not done orderly. This research has shown that bookkeeping was done disorderly at the beginning of the 1920s, and then bookkeeping was being done more orderly in comparasion with the beginning of administrative work. The improvement was caused by different factors. For example, communities' managers were obliged to go on specialisation courses. Also, they observed revisors advice etc.